
REFERAATE JA MATERJALE СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED 1954. III kd., nr. 4
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР 1954. Том III. № 4

<https://doi.org/10.3176/toimetised.1954.4.10>

EMAKEELE SELTSI KORRESPONDENTIDE MURDETEKSTIDEST

H. AHVEN

Kogu keeleteaduslik töö, nii keele uurimine kui ka praktiline korraldamine, saab olla edukas ainult siis, kui see on rajatud keele struktuuri ja keele arenemise seaduste põhjalikule tundmisele. J. V. Stalini teosed keeleteaduse küsimustes juhivad tähelepanu keele arenemise sisemiste seaduste uurimisele kui ühele esmajärgulisele ülesandele. Nende seaduste avastamise ja tundmaõppimise seisukohalt on väga suur tähtsus murdeuurimisel.

Tänapäeval eksisteerivates eesti keele murretes võime märgata rida protsesse. Seoses rahvahariduse ulatuse laienemisega ja taseme kiire tõusuga, seoses kirjanduse ja ajakirjanduse ning samuti raadio massilise levikuga on murded kiiresti taandumas kirjakeele ees. Eri põlvkondade keelepruugis paneme tähele tunduvald erinevusi nii sõnavara kui ka grammatilise vormistiku alal.

Murdeuurimise eesmärgil on aastate kestel kogunud suure hulga väga mitmesugust murdematerjali Emakeele Selts Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures, Keele ja Kirjanduse Instituut ja samuti Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Üksnes Emakeele Seltsi poolt on kogutud keelelist ainekust kokku umbes 919 000 sõnasedelit ja üle 38 000 lehekülje. Need kogud sisaldavad paljude eri murdealade sõnavara, üksikute murrete foneetilisi, morfoloogilisi ning süntaktilisi ülevaateid ja murdetekste. Viimaseid on Emakeele Seltsi kogudes üldse üle 22 000 lehekülje, neist Seltsi murdekorrespondentide poolt kogutud ligi 14 000 lehekülge¹. Järgnevalt peatumegi murdetekstide juures.

Murdetekstiks nimetame murdekeelset jutustust, mis on täpselt kirja pandud konkreetse murdekõneleja, nn. keelejuhi jutustuse järgi. Tekstis peab olema fikseeritud keelejuhi tegelik keelepruuk, mis ühtlasi igakülgselt esindab antud murde omapära, s. t. annab edasi selle murde häälikulisi, morfoloogilisi, süntaktilisi ja leksikaalseid iseärasusi. Nende erijoonte täpsemaks edasiandmiseks kirjas tarvitatakse erilist märkimisviisi, teaduslikku transkriptsiooni. Selle õige ja tulemuslik kasutamine nõuab vastavaid filoloogilisi eelteadmisi ja kogemusi. Et Emakeele Seltsi murdekorrespondentideks on kohalikud elanikud, kellel enamikus puudub filoloogiline eelharidus, siis on korrespondentide jaoks välja töötatud lihtsus-

¹ Emakeele Seltsi juurde on koondunud arvukas murdekorrespondentide võrk, mis haarab kogu Eesti NSV. 1953. aasta lõpul oli Emakeele Seltsil korrespondente 240. Korrespondentide hulka kuulub keelehuvilisi väga paljudelt teguvusaladelt. Siia kuulub õpilasi (üle 30%), töölisi ja teenistujaid (üle 20%), õpetajaid (umbes 15%), kultuurilis-hariduslikul alal töötajaid (üle 10%), kolhoosnikke (umbes 10%) jne.

tatud märkimisviis. See võimaldab üldiselt hästi edasi anda murrete foneetilisi iseärasusi, kuigi alati ei ole võimalik eristada häälikute keerukaid kvantiteedisuhteid, osaliselt ka häälikute eri varjundeid.

Allpool vaatleme lähemalt Emakeele Seltsi korrespondentide poolt peamiselt viimaste aastate jooksul kogutud murdetekste, esiteks seisukohalt, mida need tekstid pakuvad keeleteadlasele, teiseks seisukohalt, mida nad pakuvad ajaloolasele, etnograafile ja folkloristile. Ühtlasi esitame olustikulise ja etnograafilise sisuga tekstinäiteid kahelt eri murdealalt.

Tekstidega lähem tutvumine näitab, et need annavad üldiselt hästi ja õigesti edasi kohalikku murdelist kõnekeelt, nendes kajastuvad antud murdakeele iseloomulikud nähtused. Rohked murdetekstid ühelt ja samalt murdealalt võimaldavad saada põhjaliku ülevaate murde grammatilisest ehitusest, selle häälikulistest, morfoloogilistest ja süntaktilistest erijoontest. Rõhutatagu tekstide vajalikkust eriti süntaktiliste küsimuste selgitamisel. On ju ainult elavas kõnes võimalik jälgida näiteks sõnade järjekorda lauses, sõnade omavahelisi suhteid (reksiooni, ühildumist jne.) ja lausefoneetilisi nähtusi.

Grammatilise struktuuri valgustamise kõrval on murdetekstidel suur tähtsus keele sõnavara tundmaõppimise seisukohalt. Nad aitavad lähemalt selgitada üldsõnavarasse kuuluvate sõnade tähendusvarjundeid, mis ilmnevad kõige paremini kontekstis. Väga olulised on vastavasisulised tekstid veel rahvakeelse erialase oskussõnavara tundmaõppimiseks. Nii annavad rahvapärase terminoloogia kohta väärtuslikke andmeid etnograafilise sisuga tekstid, mis kirjeldavad mitmesuguseid töid (põllutööd, meeste või naiste käsitööd, rätsepatööd, sepatööd, ehitustööd jne.), samuti esemeid (mitmesuguseid tööriistu, mööbliesemeid jm.) ja ehitusi (elumaju ja kõrvalhooneid, tuulikuid, vesiveskeid jt.).

Murdekeele faktide tundmine (nii sõnavara kui ka grammatilise struktuuri osas) aitab tihti selgitada mitmesuguseid keele ajaloolise arenemise nähtusi ja keele arenemise seadusi.

Paljud keelejuhid on vestnud väga ilmekas ning lopsakas stiilis. Nende jutustused sisaldavad rohkesti rahvapäraseid väljendeid ning kõnekäände, nendes on ilmekaid võrdlusi ja sageli on nende lausestus huvitavalt isikupärane (näit. „... [rahast] *õll õkva ütteluku sääne puudus, et jooõb² kas vaij pallidõ jalguga^v puu otsa^{a2}*“, „Ja nii (= need, s. t. tööriistad) *olid kõik tuliselt tarblised^a*“ jt.). Selline materjal peaks suurt huvi pakkuma mitte üksnes keeleuurijatele, vaid ka kirjandusala töötajatele ja kirjanikele. Peab aga kahjuks märkima, et paraku on just meie sõnakunstimeistrid äärmiselt vähe tähelepanu pööranud meie rikkalike murdekogude, seehulgas eriti murdetekstide tundmaõppimisele.

Nagu märgitud, on korrespondentide poolt murdetekste kogutud väga mitmesugustel teemadel. Tinglikult võime neid sisu poolest jagada kolme suuremasse rühma: olustikulis-ajaloolise, etnograafilise ja rahvaluulise sisuga murdetekstid. Tavaliselt sisaldavad korrespondentide poolt teataval teemal kogutud tekstid kõiki neid elemente. Näiteks antakse teema „Saun“ puhul etnograafiline kirjeldus saunast ja selle sisustusest; rahvapäraste saunakommete kirjeldamine jne. kuulub rahvaluule valdkonda; kui aga jutustatakse saunikute elust, saame olustikulise pildi teatavast ajajärgust.

Kohalike elanike jutustustes valgustatakse sagedasti omaaegseid olustikulisi tingimusi ja ühiskondlik-poliitilisi olukordi maal. Nende jutustuste kaudu saame tihti otse masendava pildi meie töötava talurahva elust mine-

² „[rahast] oli otse ühtelugu säärane puudus, et jookse kas või paljaste jalgadega puu otsa“.

vikus. Tutvume siinkohal 1946. aastal Urvastest (Antsla rajoon) kirjapanud murdetekstiga „Vana-aegsest põllupidamisest”³, milles esitatakse 93-aastase vanakese Isak Laatsaruse (sünd. 1853. a., surnud 1947. a.) jutustused nimetatud teemal. Murdetekst valgustab kapitalismi sissetungi maale möödunud sajandi teisel poolel, kui hakati talusid päriseks ostma. Ühtlasi antakse pilt ka teoorjuse-aegsest põllupidamisest. Vana põllumehe jutustusest õhkub lepitamatu vaen mõisniku ja tema käsikute vastu.

Kõrvale jättes rikkalikku etnograafilise ja rahvaluulelise materjali, esitame allpool ainult üksikuid olustikulise iseloomuga katkendeid I. Laatsaruse jutustusest, nagu need on korrespondent kirja pannud⁴. Juhime siinkohal tähelepanu nii murdekeelele üldse kui ka eriti keelejuhi lopsakale ja värvikale stiilile.

Väga iseloomulik on keelejuhi jutustuse algus⁵:

„Mis sääl vanast siiss viil är ess olõ?, mõisat pid'it or'jama üma leevaga?, üma rõivaga?, ilma nurisemada?. Kiä rahulõ ess olõ?, herräle n'igu^v vašta nakas', tüü viil'd'i, tal'li manu?, an'ti üma kuus'kümmend kukrohe, nurisnu siiss vaij tennü^v vaij ollu?, seen't^k ku^v jäl^k kuus'kümmend saijt. Tüü ol'l tüü põllupidämine ja^k kikk'“⁶.

Tõlge: Mis seal vanasti siis veel ära ei olnud, mõisat pidid orjama oma leivaga, oma rõivaga, ilma nurisemata. Kes rahul ei olnud, härrale nagu vastu hakkas, too viidi talli juurde, anti oma kuuskümmend kuklasse, oleksid võinud siis nuriseda või teha või olla (omapärane konstruktsioon, millele kirjakeeles täpset vastet ei ole; sisuliselt üsna ligidane oleks kirjakeelne „nurise siis või tee või ole”), seni kui jälle kuuskümmend said. Too oli too põllupidamine ja kõik.

Kirjeldades omaaegset mõisaelu, jutustab vana keelejuht teravalt mällu lõikunud juhtumist mõisapõllul tema nooruses. Seejuures annab keelejuht ilmeka, otse klassikalise kirjelduse kupjast:

... Siiss jah, mõisnigu^k kah iks ess saa? inäp niij ümma vol'li aiija?, inne pešmise olõ iks ma^k kah ärⁿ nännü? ja? olõ iks es's kah kubija käest üle-kühmä är^s saanu?. Kaeⁿ naa^k kubijaⁿ naa? ol'li? iks nürmi pääl inemiisi takast tsus'kman. Näid ol'l iks üma kolm, neli tük'kü nurmõ pääl. Tüü kiä mullõ lei, mul om t'ää põrõhõlla^k kah viil sel'gehe meelen, sil'mi iin, iks õkva n'igu? eilä? olõs' ollu?.

Siis jah, mõisnikud kah ikka ei saanud enam nii oma voli ajada (= omavolitseda), aga peksmise olen ikka ma kah ära näinud ja olen ikka ise kah kupja käest üle kümnu ära saanud. Vaata, need kupjad, need olid ikka nurmede peal inimesi tagant torkimas.

³ KT 63 — E. Siil, „Vana-aegsest põllupidamisest”, 132 lk., 1950.

⁴ Korrespondendi märkimisviis on ühtlustatud.

⁵ Et hõlbustada teksti lugemist, juhime tähelepanu mõnedele transkriptsioonimärkidele:

ᵢ — e ja i vahepealne häälik,

ᵤ — o ja u vahepealne häälik,

ᵦ — ö ja ü vahepealne häälik.

ᵢ — peamiselt võru murdes esinev omapärane i poole kalgub ö, mis kõlab umbes nagu vene ы.

ᵛ — peamiselt võru ja setu murdes esinev omapärane sõnalõpu sulghäälik (katkehäälik).

˘ — sõnade vahel seob sõnu, mis kiires kõnes nagu sulaksid ühte, kusjuures järgneva sõna algushäälik kandub eelmise sõna lõppu.

˙ — märgib kolmandavärtelist häälikut.

˘ — tähe kohal või järel märgib peenendatud häälikut.

⁶ KT 63, lk. 1.

Neid oli ikka oma kolm, neli tükki nurme peal. Too, kes mulle löi, mul on ta praegu kah veel nii selgesti meeles, silmade ees, ikka otse nagu eile oleks olnud.

Tää ol' sääne piidsavarrõ sugunõ mijs, häste tsäpe, sääntse^p peen'ike-se^p pik'ä^s seereⁿ n'igu^k kurõl inne, siss seerega^s saapa ol'it^l tal jalan. Nina ol' tal õkva pun'kti päält sääne n'igu^k kull'i nokk: kes'kelt ol' kühmān, niij pik'k, et küündü pijaalgu mokõn'i allapoolõ kõrvõr' ja[?] ots häste peen'ike. Miij^k kut'simigi tedä iks kull'linokiss ja^k kurõseeress... Tuu va^k kull'linok'k ol' näist kah kigõ jälemb. Tää iks ütteluku mugu^k karõl iks inne üte nina alt tõsõ ala[?] ja^m mugu^t tän'it' inne. K'iäk'i ess mõista^k kunag'i niij tetä^k ku^t tää tahtsõ. Puha küik ol'it^l laisa[?]. Ku^t tul'l, siss tul'l n'igu^r räüsägä^s säl'gä. Pesse jalguga[?] inemiis'i, nuut' tuu käve tal üttepuhku käen n'igu^p plak'sõlõs inne. Siss vahel siss ku[?] arvas', siss lei jäl^m miñõ inemise kartsu. Kardsumaja tuu ol' jälle likõ, mugu^t leemet' inne, pümme ja^k kül'm. Jaanipäevä aigu kah ol'it[?] ijä hur'ikuⁿ nukan. Mugu^t lei inemise sinnäs^s sisse, ess anda^t talle juuva[?] ei^s süvvä[?] ei^m midäg'i[?]. Laßõ olla^m mugu[?], seen'i^k ku^s siss laßõ vällä siss. Inemine ol' är^k kül'mänü, kangõss jäänü[?], a t'ää juus'k jälh õkva uma räüsäga^s säl'gä. Ma^k kaij es's, et näüss, kas kar'gas no^t jalguga^k kah otsa vaij. Va[?] ig'ävene jälle inemise tük'k ol'it^l tuu külh. Kon t'ää luutük'üⁿ nüüd mädänäse[?].

Ta oli säärane piitsavarre sugune peenike mees, hästi käbe, säärased peenikesed pikad sääred nagu kurel [enne], siis säärsaapad olid tal jalas. Nina oli tal otse punkti pealt säärane nagu kulli nokk: keskelt oli kühmus, nii pikk, et küündis peaaegu huulteni, allapoole kõver ja ots hästi peenike. Me kutsusimegi teda ikka kullinokaks ja kuresäärteks... Too va kullinokk oli nendest (s. t. kubjastest) kõige jäledam. Ta ikka ühtelugu muudkui kargles aga ühe nina alt teise alla ja muudkui tänitas vaid. Keegi ei mõistnud kunagi nii teha nagu ta tahtis. Puha kõik olid laisad. Kui tuli, siis tuli kui räusaga (= suure rahehooga) selga. Peksis jalgadega inimesi, nuut too käis tal üttepuhku käes nagu plaksles vaid. Siis vahel, siis kui arvas, siis löi jälle mõne inimese kartsu (= kartserisse). Kartsumaja, too oli jälle märg, muudkui leemetas [aina], pime ja kül'm. Ka jaanipäeva ajal olid jäähunnikud nurgas. Muudkui löi inimese sinna sisse, ei antud talle ei juua, ei süüa, ei midagi. Laskis olla muudkui seni, kui siis hääks arvas, siis laskis välja [siis]. Inimene oli ära külmanud, kangeks jäänud, aga ta jooksis jälle otse oma räusaga selga. Ma vaatasin ise, et näis, kas kargab [no] jalgadega kah otsa või. Va igavene jälle inimesetükk oli too küll. Kus ta luutükid nüüd mädanevad.

Järgneb ilmekas kirjeldus vahejuhtumist kupjaga:

Tuu saa röibõ[?] ol'igi tuu, k'iä mullõ kah lei. Üt'skõrd ol'l, keväjäne aig ol'l, ma^t lät'si mõisahe esä ijsst kar'lit panma. A siss, tuupäiv jälh õkva ütte mijsst tal'li man pe'sti... Ma^k kah, himmu ol'l nätä[?], pan'ni siss kar'li kor'vi iila pääle maha[?] ja^t lät'si lepikohe, säält siss hiil'e kraavõ pite tal'li taadõ. Kubija[?] ess k'iäk'i, ess näe^m midägi[?]. Siss säält tal'litakan siss püüse iks aija pilu vahelt sisse vahti, inne, nätä[?] ess olõ^m midägi[?]. Mijsst ol'l kah niij vaik'i, et t'ää ess tii[?] hellüg'i[?]. Ma^s kuulõ^m muud midäg'i^k ku^s sagsa^k kär'gevä hirmsahe. Mijsst aij röiva^s säl'gä ja^t lät's värest vällä. Sagsa^k käs'sivä^t tal kodu^m minnä^t ja jumala käest andis pallõlda, et t'ää om h'errä västa essünü[?]. Tuu ol'l kangõ mijsst, t'ää iks kuigi ol'l västa naanu; t'ää ess lää^k kodu[?] ess kohegi, mugu^t tul'l nurmõ pääle, võtsõ adra pää peiju jaⁿ nakas' iilit ajama. Ma[?] hoisõ innäst iks

t'ia lähkeis'te. Tää (h)ojas', tassakõistõ (h)ojas' veid'ike, muud midäg'i; jalgu leij niij kõvva, et suurõ^m mulgu jäivä^m mulla sisse ja^s siss ku? ijla otsa man iks ümbre käändse, siss tõmmas' atra niij kõvastõ ja? häk'ki, et olõs' kas vaij kigõ hobõsõkron'uga^p perrä võt'nu. Ma^v vahe iks tedä iñdäl sil'mä^t "sil'givä[?] ja[?] es's pan'ni iks kartlit. Kae^k kubjas vaij vana^t tyy kullinok'k näg'i tyy ärh. Maⁿ näij külh, kuⁿ näüdäs' tõsõlõ kääga[?], ma'ss mõista tyyt midägi[?]. Kae^s siss ku' tul'l man^v ja^t tõmmas mu' rinnust kin'ni[?], siss vana^k kullinok'k lähksõ mullõ ümbre kühmä. Ma^t leij innäst sirgu, kae^t leij ülepää n'äo ette, es's kaij, et lahu nüüd ripal'lu ku^s sa^t tahat. Es's kaij, et kül' tulõ aig, ku^m ma^s sullõ kiik' tasu, ku^s sa^s seen'i eläs'si inne. Kiik' terve nurmõ täüs rahvast, kiik' viš'ksi-va^k kor'vim' maha[?] ja^s saisaiva[?] Kub'ija^p pan'ni^r rüük'ma ja^v vana^k kullinok'k jyyš'k n'igu^m maru pin'i ütest tõistõ. Mul ol'l sääne viha, et ma[?] olõs' t'ää lahki kisknu, inne vallus ess olõ^m mul külh. Kae^m mul taa pihtkask sär'gel all hammõ pääl ja^s siss nahast kas'kapügsi[?] ol'li^k kah jalan, iks tõisil all; vallus ess olõ[?], viha ol'l."

Toosama raibe oligi too, kes mulle kah löi. Ükskord oli, kevadine aeg oli, ma läksin mõisa isa eest kartuleid panema. Aga siis, tollel päeval jälle otse ühte meest talli juures peksti... Ma kah, himu oli näha, panin siis kartulikorvi virgese (= vao) peale maha ja läksin lepikusse, seal siis hiilisin kraavipidi talli taha. Kupjad, ei keegi, ei näinud midagi. Siis seal talli taga [siis] püüdsin ikka aia pilu vahelt sisse vahtida, aga näha ei olnud midagi. Mees oli kah nii vait, et ta ei teinud häätki. Ma ei kuulnud muud midagi, kui saksad kärkisid hirmsasti. Mees ajas rõivad selga ja läks väravast välja. Saksad käskisid tal koju minna ja jumala käest andeks paluda, et ta on härra vastu eksinud. Too oli kange mees, ta ikka kuidagi oli vastu hakanud; ta ei läinud koju, ei kuhugi, muudkui tuli nurme peale, võttis adrapea pihku ja hakkas vagusid ajama. Ma hoidsin ennast ikka tema lähedusse. Ta oigas, tasakesti oigas veidike, muud midagi; jalgu löi nii kõvasti, et suured mulgud (= augud) jäid mulla sisse, ja siis kui vao otsa juures ikka ümber käänas, siis tõmbas atra nii kõvasti ja äkki, et oleks kas või kõige hobusekronuga taha võtnud. Ma vahtisin ikka teda, endal silmad tilkusid ja ise panin ikka kartuleid. Kae, kubjas, või vana too kullinokk, nägi selle ära. Ma nägin küll, kui näitas teisele käega, ma ei mõistnud tollest midagi. Kae, siis kui tuli juurde ja tõmbas rinnust kinni, siis vana kullinokk lõhkus mulle ümber kühmu. Ma lõin ennast sirgu, kae lõin üle pea näo ette, ise vaatasin, et lõhu nüüd nii palju kui sa tahad. Ise vaatasin, et küll tuleb aeg, kui ma sulle kõik tasun, kui sa seni elaksid vaid. Kõik, terve nurme täis rahvast, kõik viskasid korvid maha ja seisatasid. Kupjad panid röökima ja vana kullinokk jooksis nagu marupeni ühest teise (= ühe juurest teise juurde). Mul oli säärane viha, et ma oleks ta lõhki kiskunud, aga valus ei olnud mul küll. Vaata, mul see pihtkasukas (oli) särkidel all hame (= alumise särgi) peal ja siis nahast kasukpüksid olid kah jalas, [ikka] teistel all; valus ei olnud, viha oli.

Keelejuht lisab juurde, et sagedaste peksmiste pärast kantigi pealisriiete all pihtkasukaid ja nahkpükse:

"Siss ol'ligi iks kiig'il inemiisil, suvõl' kah pihtkaška^s sälän jaⁿ nahkpügsil' jalan. Ihu leemet' kül^s sälän kangõ kuumaga[?], inne tuust ess plõ^m midägi, malgavalu^v jäivä^k kaskahe[?].

⁷ KT 63, lk. 1—8.

Siis olidki ikka kõigil inimestel, suvel kah, pihtkasukad seljas ja nahkpüksid jalas. Ihu leemetas küll seljas kange kuumaga, aga tollest ei olnud midagi, malgavalud jäid kasukasse.

Oma isa (sünd. 1794, surnud 1893) mälestuste kaudu viib keelejuht meid tagasi veel kaugemasse minevikku — möödunud sajandi esimesse poole. Kuigi ametlikult oli pärisorjus lõppenud, kestsid tegelikult edasi pärisorjuseaegsed kombed ja olukorrad. Talurahva elu oli troostitu. Mõisnik võis talupojaga teha kõike, mida tahtis. Keelejuht märgib, et „*süss ol' inemine õkva n'igu? üt's lupard mõisnigu käen*“⁸.

Kapitalismi arenemine külas XIX sajandi esimesel poolel süvendas talurahva kihistumist. Ühelt poolt tekkis jõukamate talunike kiht, kes ekspluateeris sulaseid ja vabadikke, teiselt poolt laostusid kehvemad talud suure rendikoorma all ja nii suurenes maata talurahva mass. Eriti raske olukord oli sulastel ja teistel palgatöölistel⁹.

Ka antud jutustuses kajastuvad teravad sotsiaalsed vahed talupere-mehe ja sulase vahel. Selgub, et sulasel ei olnud mingit kodu. Ta käis peremehe eest mõisas tööl ja sai selle eest peremehelt napi söögi, rõivad ja „korter“ rehetoa, kus talvel olid koos nii inimesed kui ka põrsad, talled ja kana. Suvel õõbis ta pahatihti lihtsalt kusagil põõsa all.

Eriti vilets, nagu räägib keelejuht, oli poissmehes sulase olukord. Sellel polnud oma rõivaidki. Talle anti peremehe kantud ja kulunud ihukatted, mis olid sagedasti liiga suured või väikesed, kuidas juhtus. Kui sulane jüripäeval teenistuskotta vahetas, siis tõi ta umbes nädala pärast endisele peremehele tagasi sellelt saadud rõivad. Sulase jalatsiteks olid pärna- või pajuniinest tehtud viisud töölkäimiseks ja üks paar pastlaid kirikuskäimiseks.

Haridusest oli sulane hoopis ilma jäetud, ja seda teadlikult. Keelejuht jutustab:

Peremijs sai ikk es's hiñ'ge tõmmata, täl ol'l iks tõisi keda t'ää suñ'dsõ. Täl iks ol'l pal'lu par'emb ku^s sulasõl. T'ää saatsõ iks ummi la'si küül'i jah, iks taha^k kreisküül'i jah, kihelkonnaküül'i jah. Sulanõ ess mõista^l lukõ?, ess tunnõ^t t'ää tähtigi?, ess mõista^k kirutada, ess tunnõ^r rahaki^r ja ess midä-gi?. Ku^k kohegi n'iguⁿ nekrodiss mineki aigu jah, tull' vaja umma nimme kirutada, süss t'ää tegi inne kolm risti ala?. Kost t'ää küül'i sai, kes^t t'ää sinnä^l lašsõ. Üteldi, et eij olõ? or'jal vaja raamatut lugõda, süss saa t'ää pal'lu targass jaⁿ nakkas perremehele vašta. Teoor'jusõ aigu ol'l sulanõ tyu perisor'i. Täl ess olõ^m muud ku^t tüüd tetä? ja^k ker'kun patu? añ'diss pallõlda¹⁰.

Tõlge: Peremees sai ikka ise hinge tõmmata, tal oli ikka teisi, keda ta sundis. Tal [ikka] oli palju parem kui sulasel. Ta saatis [ikka] oma lapsi kooli, jah, ikka sellesse kreiskooli, jah, kihelkonnakooli [jah]. Sulane ei mõistnud lugeda, ei tundnud ta tähtigi, ei mõistnud kirjutada, ei tundnud rahakirja ei midagi. Kui kuhugi, nagu nekrutiks mineku ajal [jah], tuli vaja oma nime kirjutada, siis ta tegi üksnes kolm risti alla. Kust ta kooli sai, kes ta sinna laskis. Üteldi, et ei ole orjal vaja raamatut lugeda, siis saab ta palju (= liialt) targaks ja hakkab peremehele vastu. Teoorjuse ajal oli sulane too pärisori. Tal ei olnud muud kui tööd teha ja kirikus patud andeks paluda.

Keelejuht jutustab põgusalt ka enda elust, mis on olnud täis vaeva ja raskusi. Ränk, üle jõu käiv töö, mis täitis jutustaja kogu elu, ei viinud

⁸ ... siis oli inimene otse nagu üks lupard (= kalts, räbal) mõisniku käes.

⁹ Vrd. „Eesti NSV ajalugu“, Tallinn, 1952, lk. 158.

¹⁰ KT 63, lk. 15–16.

teda ometi eesmärgile: ta ei suutnud mõisa käest ära osta rendikohta. Sügav traagika peitub keelejuhi paaris lihtsas lauses:

„Ku^m maⁿ naksi elämä, maⁿ naks'i kotussõ pidäjäss. Ma^r rin'de indäle mõisa käest plat'si. Ärh ošta ma[?] ess jõnva[?], vanass lät'si inne ja^t tervüs lõp'pi ärh¹¹.

Kui ma hakkasin elama (s. t. iseseisvalt elama), ma hakkasin kohapidajaks. Ma rentisin endale mõisa käest platsi (=rendikoha). Ära osta ma ei jõudnud. Vanaks läksin enne ja tervis lõppes ära.

Olustikulisi kirjeldusi, kus valgustatakse kapitalismi arenemisega üha teravnevaid vahekordi maaelanikkonna eri kihtide vahel, leidub paljudes teisteski murdetekstides. Mitmed tekstid käsitlevad töötava talurahva ülestõuse (näit. Mahtra sõda) ja revolutsioonilisi sündmusi (1905. a. sündmused jne.). Kui ka mõned jutustajad ei ole õigesti aru saanud toimunud sündmustest (näit. 1905. a. revolutsioonist) ja nende jutustust tuleb võtta kriitikaga, siis enamikul juhtudel annavad vastavad tekstid ometi head täiendavat materjali konkreetse ajaloolise olukorra valgustamiseks.

Nendest murdetekstidest tuleb esile tõsta korrespondent A. Toomessalu tööd „Talurahva ülestõus von Sengbuschi vastu Karja mõisas a. 1905” (40 lk., 1950). See töö sisaldab ühe kohaliku elaniku tõepärase jutustuse Karja meeste ülestõusust kohaliku mõisniku vastu. Jutustaja, kelle isa ülestõusust osa võttis, kirjeldab eredalt seda sündmust ja selle tagajärgi.

Murdetekstides on esitatud ka revolutsiooniainelisi laule ja rahvalaule. Nii näiteks on Kohilast kirja pandud laul kurikuulsa Rapla kirikuõpetaja Girgensohni kohta, kes laskis 1905. aasta revolutsioonisündmustest osavõtjaid peksta oma akna all ja ise peksmist pealt vaatas.

Olustikulise sisuga murdetekstide hulgast tuleb veel esile tõsta korrespondent E. Metsa kaastööd „Murdetekste põlevkivirajoonist” (37 lk., 1950), mis valgustab tööliste olukorda põlevkivitööstuses kodanlik-natsionalistliku diktatuuri päevil. Töö sisaldab kohalike elanike, kaua-aegsete põlevkivitöölise jutustusi Kohtla-Järve minevikust: põlevkivi avastamisest, tööstuse asutamisest, esimestest ehitustest Kohtla-Järvel, töölistest, raskustest töösaamisel, töötingimustest jne. Kodanluseaegsed kohalikud olud kajastuvad asula rajoonide nimedeski: Suitsuküla, Hädaküla — tööliste rajoonid, Siidiska — ametnike ja juhtkonna asula jne.

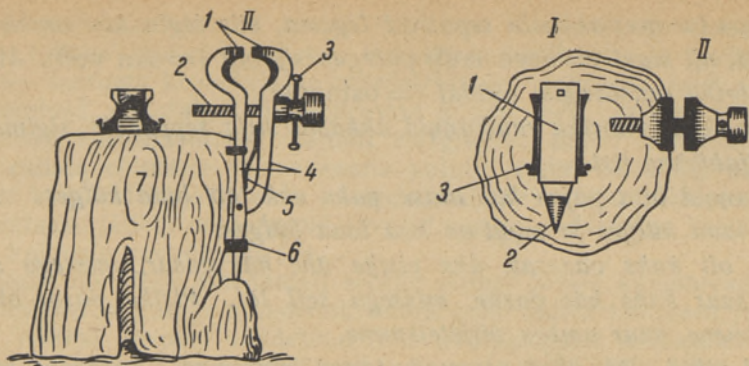
Kultuuriloolist huvi pakub E. Siili poolt 1946. a. üleskirjutatud jutustus „Mihkel Veske Urvastes” (38 lk., 1953). Tekst sisaldab endise kohaliku laulukooriliikme mälestusi isiklikust kokkupuutumisest Mihkel Veskega.

Eespool on juba märgitud, et suurem osa murdetekstidest sisaldavad enamal või vähemal määral etnograafilisi andmeid, kusjuures suur osa tekstidest on sisuliselt peamiselt etnograafilised. Sellised on näiteks murdetekstid, mis on kogutud teemadel „Sepp”, „Rätsep”, „Saun”, „Endisaegse eesti elamu sisustus”, „Vanaaegsest põllupidamisest”, „Endisaegsest meeste (resp. naiste) käsitööst”, „Tuulikud” jpt.

Tutvume lähemalt korrespondent A. Toomessalu kaastööga „Sepp”, mis on kirja pandud 1950. aastal Pöides Saaremaal. See töö sisaldab 81-aastase kohaliku sepa jutustusi sepast ja sepatööst. Sissejuhatav osa jutustab sepast ning sepatööst üldse. Sellele järgneb sepikoja (paja) kirjeldus. Keelejuhi jutustusele lisaks on korrespondent andnud jooniseid ühest talu pajast Laimjalas.

Paja kirjeldusele järgneb jutustus selle sisustusest ja sepa tööriistadest, alates lõõtsast ja alasist ning lõpetades väiksematega. Esitame siin murde-

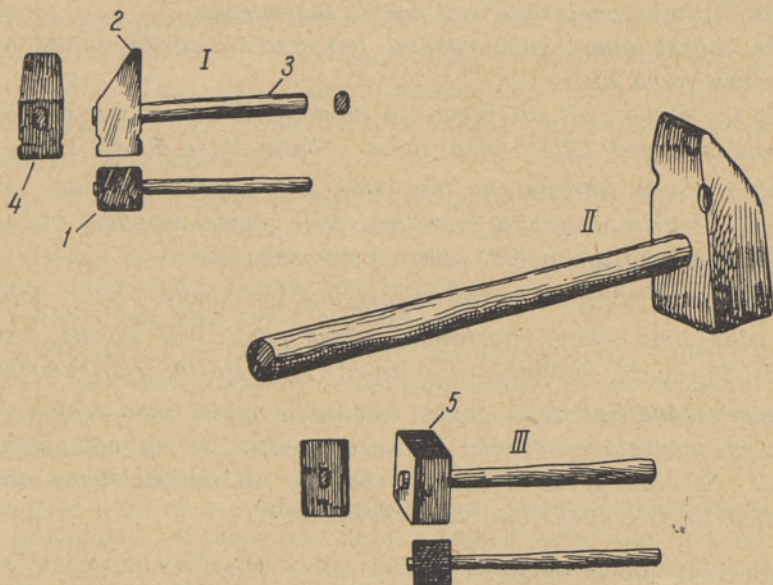
¹¹ KT 63 — lk. 21.

Joonis 1. Alas ja ruustanõid Karja kihelkonnast.

I. Alas: 1 — alase laet, 2 — põõraak, 3 — raua toorakas.

II. Ruustanõid: 1 — mokud, 2 — rui, 3 — pulk, 4 — sääred, 5 — terasvinn, 6 — aas; 7 — pakk.

Joonis 2. Vasarid Põide kihelkonnast.

I. Pisike ühe käe vasar.

II. Suur kahe käe vasar.

III. Its vasar: 1 — põhi, 2 — pin'n, 3 — vars, 4 — varre auk, 5 — silm (praegu veel tarvitusel).

näitena sepa jutustuse katkendi väiksematest tööriistadest. Olenevalt sisust on keelejuhi jutustus väga asjalik.

„Mo isal olid koa juba ruustanõid¹², aga olid puust, just mokaude (= mokaude) vahel oli teine vin'klis raud lapp teiss kül'ges (= teises kül'jes). Rui (= kruvi) oli koa puust tehtud.

¹² η — eesti ühiskeeles g ja k ees esinev häälik (velaar-palataalne nasaal), mida kirjas märgitakse n-iga (kingad, ronk). Saarte ja põhja-eesti rannikumurdes võib see häälik nõrgas astmes esineda ka iseseisvalt.

Kui moa (= ma) akkasin sepatööd tegema, siis tegin koa omale rauast ruustanõid, nii muul (= need mul) paergus sii vüil (= siin veel). Moa pole omale vabriku ruustanõigisi osudki (= ostnudki).

Nii (= need) vabriku ruustanõid akkasid siija seppadele sigima nenda aasta neljakümne iüst.

Ruustanõid olid pajas kas alase paku ehk töö laua külges. Mo isal nad olid laua külges ja muul on koa laua külges.

Pajas oli kaks vasarat, üks pisike ühe käe vasar, missega sepp ise tagus ja suur kahe käe vasar, missega sell löi. Pisike vasar oli nenda naela kolmene, suur umbes viijeteismene.

Kahed pihid olid, ühed pisemad, teised suuremad. Suurdega tõsteti ja ja piiti (= peeti /kinni/) suurt raua tükki. Pisemad olid pisemate tööde taris (= tarvis).

Siis oli kolm rajerauda, viis kuus tükki puksi aukude löömiseks, keõve silma raud ja mened its vasarid (teatav liik vasaraid raua vormimiseks, vt. joonis 2), kaks naeluskid¹³ oli naelde tegemiseks.

Pisike kahest lauast kogu pandud töö laud (= kokkupandud töölaud) oli esi seinal akna all.

Sõuke (= sihuke) oli siis minu isa paja vär'k aasta seitsmekümne iüst Põide valdas Neemi külas Otsa talus. Pääle alase oli sii vär'k kõik ta oma tehtud. Selle värgiga ta tegi kõik selle aegsed tööd äe, mis sepal teha tulid. Puurisi, lingraudi ja võtmid selle aegstel seppadel vüil äi olnd. Nii on kõik uijema aja asjad, akkand mo mehe eas.

Aga mo paja vär'k oli aasta neljakümne iüst sõuke. Suur nahk lõõts, vabriku alas, oma tehtud ruustanõid, viijed pihid, neli vasart, rajeraudi ja puksisi lugemata, mütmad (= mitmed) its vasarid, paarkümmend raua puuri, kümmekond lingrauda, muist ostetud ja muist oma tehtud, võtmed, puurmassin, naeluskid ja vüllisi mütmad sugusi. Ja nii olid kõik tuliselt tarblised. Sepatöö polnd änam sii, mis ta oli seitsmekümne aasta iüst. Tulid uijed tööd, nõutsid koa uusi tööriistu¹⁴.

Edasi jutustatakse abimaterjalidest (liiv, sepasüsi) ja sepatööst. Sepp annab paljudest tööddest (näit. rattarautamisest, reerautamisest, vikatite ja kirveste tegemisest jne.) üksikasjalise kirjelduse. Tuleb esile tõsta, et andmete kogumisel nii tööriistade kui ka tehtud esemete kohta on korrespondent hoolega jälginud vastavat rahvapärast terminoloogiat. Selgitavatel joonistel antakse tööriistade ja nende üksikosade rahvakeelsed nimetused. Nagu eespool juba mainitud, on sellised andmed nii keeleuurimise kui ka etnograafia seisukohalt väga väärtuslikud. — Töö lõpus esitatakse rahvaluule valdkonda kuuluv jutustus „Kas tänu toidab kassi” ja rahvapäraseid ütlusi seoses sepatöoga.

Nagu viimati vaadeldud tekstis, nõnda ka paljudes teistes tekstides leidub suuremal või väiksemal määral rahvaluulelist ainet kas üksikute mõistatuste ja vanasõnade, laulude või laulukatkendite, või isegi ulatuslike rahvaluuleliste juttude ja muistendite näol. Näiteks sisaldavad Kohtlas

¹³ Naelusk — eri suuruste ja aukudega raud, mille peal naeltele päid löödi.

¹⁴ KT 124 — Aadu Toomessalu „Sepp”, 62 lk., 1950, lk. 18—20.

kirjapandud jutustused teemal „Sepp”¹⁵ pikema loo „Sepp ja vanapagan” jt. Teema „Rätsep” puhul esitatakse üldiselt rohkesti jutte ja laule rätsepast. Seoses saunaga kirjeldatakse murdetekstides rahvapäraseid saunaskäimise kombeid, esitatakse rahvapäraseid ütlushi, näit. sauna astumisel, leiliviskamisel, vihtlemisel jne. Samuti märgitakse, millal rahvapärimate järgi tuli raiuda ehitusele tuleva sauna palgid, millal ehitamist alustada jne. Taolisi kombeid kirjeldatakse ka muude ehituste puhul. Teistes tekstides kirjeldatakse jällegi omaaegseid tavasid seoses põllutööga, karjakasvatamisega, haiguste ravimisega jne.

Rahvaluule on kõige tihedamalt seotud eluga. Selles kajastuvad ühelt poolt tõsiolulised seigad ja olukorrad, teiselt poolt rahva taotlused ja unistused. Nii näiteks eespool vaadeldud töös „Vanaaegsest põllupidamisest” esinev rahvaluuleline lugu linamüügist iseloomustab küllaltki hästi kapitalismi arenemise perioodi maal möödunud sajandil, kui toimus talude päriks ostmine ja arenes linakaubandus. Talurahval oli suur rahapuudus. Peaaegu ainukeseks rahasaamise võimaluseks oli linamüük. Keelejuht märgib:

„Raha saamist ess olõm määnestki, egaⁿ no^m mujalt raha ess saa^k ku^l linust. Noist siss pidit rin'di är^m mašma ja^k kiik saama, midä vaja oll. Oll kah, tääst oll õkva ütteluku sääne puudus, et joosõ^k kas vaij pallidõ jalguga^p puu otsa. Tyy raha hädäga[?] inemise^t teivä[?] ärh ei^t tii^{jä}m midä kiik ja^m mõtliva^k kiik ja plaan'itiva^l jaⁿ n'äivä^k kigõsugutsit un'ni jah, teivä^p puukõ jaⁿ nõidsõva^l jah”¹⁶.

Tõlge: Raha saamist ei olnud mingisugustki; ega [no] mujalt raha ei saanud kui linadest. Nendest siis pidid rendi ära maksuma ja kõik saama, mida vaja oli. Oli kah, tast oli otse ühtelugu säärane puudus, et jookse kasvõi paljajalu puu otsa. Tolle rahahädaga inimesed tegid ära ei tea mida kõik ja mõtlesid kõik ja plaanitsesid ja nägid kõiksuguseid unesid [jah], tegid puuke ja nõidusid [jah].

Taolisest olukorrast on kasvanud välja ka järgnev lugu sellest, kuidas väga vaene endisest teopoisist rendikohapidaja müüb kuradi abiga („... et kurat, avita no^s sa^k ki inemijs'i, ku^l jummal' n'ää^m maha^l jätt!”¹⁷) linnas kaks punda linu kahesaja punna pähe ja maksab saadud rahaga nii makstud mõisale kui ka „võtab” rendikoha „ostu alla”.

Väga oluline koht meie rahva suulises loomingus on mõisnikuvastasel luulel. On iseloomulik, et mõisnikke kujutatakse rahvajuttudes üldiselt ikka õelatena ja rumalatena ning tuntakse rõõmu, kui neil oma kurjuse palgana kusagil halvasti läheb. Näiteks sisaldab juba nimetatud murdetekst „Vanaaegsest põllupidamisest” loo sellest, kuidas reheappp peksab läbi mõisniku, kes tulnud salaja valvama, kas ja kuidas reheappp vilja varastab. Keelejuht lisab omalt poolt resümeerides:

„Ääss naa^m mõisnigu[?] ollij jo[?] õela^k ku^k kuradi[?], ja^r rumala[?]”¹⁸.

Eespool on juba märgitud, et murdekorrespondentide poolt on kirja pandud mitmeid rahvalaule ja laulukatkendeid, mis kajastavad talurahva ülestõuse mõisnike vastu ning revolutsioonisündmusi 1905. ja 1917. aastal.

On selge, et murdetekstid on uurimismaterjalina hinnatavad reale eri teadusaladele. Kõigepealt on murdetekstid uurimisaineseks keeleteadusele. Tekstide kaudu võib saada rohkesti andmeid üksikute murrete grammatilise

¹⁵ KT 129 — E. Mets, „Sepp”, 144 lk., 1953.

¹⁶ KT 63, lk. 23—24.

¹⁷ ... et kurat, avita [no] sinagi inimesi, kui jumal nad maha jätab; KT 63, lk. 27.

¹⁸ Egas, nad mõisnikud olid ju õelad kui kuradid ja rumalad. — KT 63, lk. 37.

struktuuri ja sõnavara kohta, saadud faktid aga võimaldavad omakorda valgustada keele arenemise nähtusi üldse. Lisaks sellele on tekstidel oma n. ö. „kirjanduslik” väärtus rahvapärase stiili, rahvakeelsete kõnekujundite ja fraseoloogia tundmaõppimise seisukohalt.

Olenevalt sisust võivad tekstid pakkuda väärtuslikke andmeid ajalooteadusele — teatava konkreetse ajaloolise sündmuse või üldise olustiku valgustamise teel; etnograafiale — teatava tööala või ehituste, esemete jne. üksikasjalise kirjelduse kaudu, ja rahvaluuleteadusele — rahvalaulude ning -juttude ja muinasjuttude näol. Märkimata on veel jäänud, et murdetekstid sisaldavad tihti huvitavaid ja olulisi andmeid ka teistele teadusaladele (jutustused endisaegsest põllupidamisest — põllumajandusteadusele, jutustused rahvameditsiinist — arstiteadusele jne.). Harilikult teenindab sama tekst mitut eri teadusala.

Raske on ülehinnata murdetekstide tähtsust. Senini on pigemini põhjust rääkida nende alahindamisest. Kui keeleteadlaste puhul on iseenesest mõistetavaks nähtuseks murdetekstide uurimine ja kasutamine vajaliku materjali kogumisel, siis väga harva on tekste kasutanud kirjanikud, ajaloolased, etnograafid ja teistel teadusaladel töötajad. Emakeele Seltsil seisab ees ülesanne senisest rohkem populariseerida murdetekste ja ühtlasi asuda nende publitseerimisele. See aitaks murdetekste tutvustada ka laiematele hulkadele ja tõsta nende huvi tekstide vastu.

Teiselt poolt tuleb veelgi intensiivistada ja süvendada murdetekstide kogumist ja eelkõige just seesuguse materjali kogumist, mis koos kõige vanema põlvkonna kadumisega lähemal ajal paratamatult kaoks. See aines tuleb meie teadusele säilitada.

Praegu on tekstikogudes veel palju lünki nii aine- kui ka murdealade järgi. Need lüngad tuleb selgitada ja püüda täita võimalikult kiiresti. Keeleteadlased üksi seda teha ei suuda, seda ülesannet saab edukalt täita üksnes paljude tublike kohalike kaastööliste kaasabil.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Emakeele Selts*

Saabus toimetusse
31. XII 1953.